

"ЗВІДКИ ПІШЛА РУСЬКА ЗЕМЛЯ..."

(МІЖНАРОДНО-ПОЛІТИЧНІ ОБСТАВИНИ ВИНИКНЕННЯ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ)

Розглянуто драматичні міжнародні обставини формування давньоукраїнської державності (Київської Русі) в контексті ранньосередньовічного "Великого переселення народів".

The article spotlights dramatic international circumstances of the old Ukrainian statehood (Kyiv Rus) formation in context of "The Great nations' migration".

"Повість минулих літ Нестора, чорноризця Феодосієвого монастиря Печерського, звідки пішла Руська земля, і хто в ній почав спершу княжити, і як Руська земля подала" [7, с. 3], – так починається найдавніший український літопис, що дійшов до наших днів. Але після більше ніж одинадцяти століть писаної історії України-Русі дослідники так і не змогли внести наукової чіткості в давню дискусію норманістів-антинорманістів щодо витоків східнослов'янської державності та ролі іноземного (зовнішнього) фактора в цьому процесі [2, с. 3–4; 16, с. 98–99].

Тому автор вважав за доцільне розглянути витoki Київської держави в ширшому контексті міжнародного життя ранньосередньовічної Євразії, її дипломатичної історії, що дозволить виваженише підійти до питання співвідношення внутрішніх (соціально-економічних) і зовнішніх (військово-дипломатичних) факторів у цьому процесі. Готський історик Йордан у першій половині VI ст. знав три основні групи слов'ян: венедрів, що мешкали північніше Карпат у басейні Вісли; склавинів – у Карпатському басейні між Дністром і Середнім Дунаєм та антів – між Дністром і Дніпром та північніше Азовського моря, "де Понт вигинається лукою" [4, с. 110]. Інші писемні пам'ятки ("Історія воєн Юстиніана з персами, вандалами і готами" Прокопія Кесарійського (між 490 і 507 – після 562), "Історія" Менандра Протиктора (друга половина VI ст.), "Етимологія" Ісидора Севільського (бл. 560–636), "Історія" Феофілакта Сімокатти (кін. VI – перша половина VII ст.), "Хронографія" Феофана Сповідника (752–818) та ін.), а також археологічні й лінгвістичні джерела доповнюють цю картину колонізацією антами протягом V ст. територій на південний захід від Дністра в напрямку Трансільванії й Нижнього Дунаю та ареалом північно-східної групи слов'ян в Дніпро-Донецькому лісостепу (росомони/роси), Подесенні та Посеймії (сіверяни), що, через віддаленість від кордонів Візантії, залишилась невідомою ранньосередньовічним авторам.

Розпад гунської держави в Середньому Подунав'ї після смерті Аттіли в 453 р. відкрив перед антами і їхніми союзниками-росами широкі можливості для встановлення власної військово-політичної гегемонії в південній частині Східної Європи. За правління східно-римського (візантійського) імператора Анастасія I Дікора (491–518) розпочалися перші військові походи слов'янських дружин на Візантію (493, 499 і 502), серед яких особлива роль належала антам, котрих Йордан називав наймогутнішими серед слов'ян. З початку VI ст. напади різних слов'янських і гунських об'єднань на Візантію частішають і міжнародна ситуація настільки стає складною, що, незважаючи на наявність низки фортець по Дунаю, імператорський уряд у 512 р. розпочав будівництво Довгих стін між Мармуровим і Чорним морями з метою захисту Константинополя.

За правління візантійського імператора Юстиніана I Великого (527–565), що мріяв розширити межі своєї держави до кордонів колишньої єдиної Римської імперії, гунни, склавини й анти майже щороку нападали на Візантію, грабуючи балканські провінції та забираючи в полон

місцеве населення. Ситуація дещо стабілізувалася на початку 30-х рр. VI ст., коли на чолі імператорських військ на Дунаї став ант за походженням Хільбудій. Прокопій Кесарійський у "Війні з готами" розповів унікальну історію молодого слов'янина, що, користуючись зовнішньою схожістю з візантійським полководцем Хільбудієм, убитим у бою, протягом якогось часу видавав себе за покійника й навіть виконував його функції в Подунав'ї, доки був вкритий і ув'язнений у Константинополі.

Але Юстиніан I ласкаво повівся з антським воєначальником, і "на четвертий рік своєї єдинодержавної влади імператор призначив цього Хільбудія начальником провінції Фракії, поставив його для охорони річки Істру, наказавши йому стежити за тим, щоб варвари, які жили там, не переходили через річку". Спочатку так і сталося, Хільбудій навіть переніс бойові дії на північний берег Дунаю – Істру, однак через три роки, тобто в 534 р., зазнав поразки від дунайських слов'ян і загинув, унаслідок чого річка назавжди стала приступною "для переходів варварів за їх бажанням, і римська область відкритою для їх вторгнення" [12, с. 300–301].

Якщо спершу слов'янська експансія на південь мала форму сезонних вторгнень, анти на сході й склавини на заході здійснювали військові операції за Дунаєм, але на зиму поверталися на свої "батьківські" землі, то у війні 550–551 рр. слов'яни не тільки лишилися на зиму в імперії, а й виявили тенденцію до осідання на візантійських землях. Відтоді почався активний процес слов'янізації Балкан, що увінчався формуванням південнослов'янських націй – болгар, македонців, сербів, хорватів, словенців. Уже на початку 80-х рр. VI ст. візантійський хронограф Іоан Ефеський відзначав, що слов'яни "захопили багато міст і фортець, спустошили, спалили, полонили і підкорили собі область і оселилися в ній вільно, без страху, як у своїй власній. Так було протягом чотирьох років, доки імператор був зайнятий війною з персами і всі свої війська посилав на схід. Тому вони оселилися в ній і широко розійшлися, доки Бог їм попускав... Вони влаштувалися і живуть спокійно в ромейських областях без клопоту і страху... Вони розбагатіли, мають золото і срібло, табуни коней і безліч зброї і навчені воювати краще за ромейв" [15, с. 82].

У пошуках оптимального виходу з критичної для імперії зовнішньополітичної ситуації візантійська дипломатія спочатку спробувала користатися ворожечемою, що спалахнула на початку 40-х рр. VI ст. між склавинами й антами за колонізовані землі. Міжслов'янський збройний конфлікт тривав недовго, невдовзі анти і склавини, як зазначав Прокопій Кесарійський, "вели між собою переговори й мали безпечно обопільні зносини", але уряд Юстиніана I встиг у 545 р. укласти мирну угоду з антським посольством, яке відвідало Константинополь. Згідно з нею, анти мали оселитися на лівому березі Дунаю навколо збудованої в Дакії ще Траяном, а на той час спустілої, фортеці Турріс. За дотримання мирних відносин і оборону Візантії від нападів болгар і склавинів імператорський уряд обіцяв антам велику платню і всілякі вигоди.

У контексті цих подій низка вітчизняних дослідників (І. Котляр, В. Смолій, Ю. Павленко) розглядає й літописний переказ Нестора про заснування Києва полянським князем Києм і його братами Щеком та Хоривом і сестрою Либідь. "Зробили вони городок [і] на честь брата їх найстаршого назвали його Києвом. І був довкола города ліс і бір великий, і ловили вони [тут] звірину. Були ж вони мужами мудрими й тямущими і називалися полянами. Од них ото є поляни в Києві й до сьогодні. Інші ж, не знаючи, говорили, ніби Кий був перевізником, бо тоді коло Києва перевіз був з тої сторони Дніпра. Тому [й] казали: "На перевіз на Київ". Коли б Кий був перевізником, то не ходив би він до Цесарограда (Константинополя. – Авт.). А сей Кий княжив у роду своєму і ходив до цесаря. Не знаємо, [щоправда, до якого], а тільки про те відаємо, що велику честь, як ото розказують, прийняв він од [того] цесаря".

Зазначені науковці, як і свого часу російський академік Б. Рибаків, вважають, що в наведеному уривку з "Повісті временних (тобто, минулих. – Авт.) літ" ідеться про візантійського імператора Юстиніана I, а Кий разом з іншими "володарями антськими" очолював походи на Балкани і був серед керівників антського посольства до Константинополя, чи, можливо, й очолював його [6, с. 12–13; 13, с. 22–38; 10, с. 285]. Проте літописець далі розповідає, що коли Кий "вертався назад, [то] прийшов до Дунаю і вдобав місце, і поставив городок невеликий, і хотів [тут] сісти з родом своїм. Та не дали йому ті, що жили поблизу. Так що й донині називають дунайці городище те – Києвець. Кий же повернувся у свій город Київ" [7, с. 9].

Але це суперечить умовам угоди 545 р., за якою пониззя Дунаю й так залишалося за антами-полянами. Тому, або після укладення миру з Візантією Кий зі своїми людьми здійснив спробу закріпитися не в пониззях Дунаю, а в басейні його лівої притоки Морави (сучасні Чехія й Словакія), де наразився на спротив місцевих склавинів, або ж докладно описані Нестором події відбулися століттям пізніше й пов'язані, як гадає М. Брайчевський, з нашествям аварів [1, с. 132–155]. Цей великий племінний союз із домінуванням тюркомовних етносів був авангардом групи центральноазійських племен, що згодом склали основу Західно-тюркського каганату. Близько 557 р. авари з Уральсько-Каспійських степів перейшли Волгу, де підкорили своїх родичів – нащадків гунів-утригурів і кутригурів Приазов'я.

Трохи згодом, за свідченням Менандра Протикотра, авари зав'язали зносини з Візантією, вимагаючи від неї щорічних "дарунків" і рекомендуючи себе як найсильнішого й найбільш войовничого народу. Відчуваючи неспроможність лише військовими засобами зупинити слов'ян (наприклад 559 слов'яно-болгарські загони захопили Фракію й підступили до стін Константинополя, для оборони якого імператор мобілізував усіх, здатних тримати зброю, і виставив до бійниць навіть членів Сенату), Юстиніан I зобов'язався платити аварському кагану ("великий хан") Баяну щорічну данину, якщо кочовики будуть захищати дунайський кордон імперії від слов'ян. Відтоді "авари почали розоряти землю антів, не припиняли грабувати її й обертали в рабство мешканців", а "володарі антські" потрапили до надзвичайно скрутного становища [5, с. 343].

Щоб викупити в аварів полонених, останні 560 р. направили до Баяна послів на чолі із знатним вождем Мезамиром, який, прибувши до ворогів, повів себе гордо й незалежно. Це роздратувало кочовиків, і, за порадою вороже налаштованого до антів болгарина, авари, "нехтуючи звичаєм поваги до особи посла", вбили його, після чого почали спустошувати слов'янські землі ще

жорстокіше. Меандр Протиктор у своїй "Історії" записав слов'янський історичний переказ, у якому відбився увесь драматизм ситуації. Каган Баян відрядив посольство до слов'янського князя Даврита з нахабною вимогою повного підпорядкування й сплати данини. На це Даврит гордо відповів: "Чи народилася на світі й чи зігривається променями сонця та людина, котра підпорядкувала б собі силу нашу? Не інші нашим, а ми чужим звикли володіти. І в цьому ми впевнені, доки будуть на світі війна і мечі" [15, с. 101].

Переконавшись у слабкості Візантії після смерті Юстиніана I у 565 р., аварська племінна верхівка висувала до імперського уряду нові й нові вимоги щодо дозволу на поселення в межах держави, збільшення щорічної данини та ін. Фактично, візантійські політики перехитрили самі себе – тепер вони змушені були не лише стримувати слов'янський натиск, але й захищатися від аварів, які, до того ж, укладають військові союзи з ворогами імперії – лангобардськими і франкськими королями та князями. У 567 р. авари в спілці з германцями-лангобардами розгромили гепідів Трансильванії, що орієнтувалися на Константинополь, і захопили чудові пасовиська Потисся та Середнього Подунав'я, підкоривши місцевих склавинів. Так виник Аварський каганат – племінне об'єднання на зразок "варварських імперій", що, спираючись на систему паннонських фортець-рингів, протягом більш ніж двох століть турбувало своїми набігами ближчих і дальших сусідів.

Аварські походи призвели до руйнації антської конфедерації, розгрому її осередку в Східному Поділлі й до істотних міграцій у межах об'єднання склавинів. Придунайська частина антів, відрізана рухом аварської орди від правобережного українського (в сучасних межах) Лісостепу, консолідувалася в "Союз семи племен", що в 681 р. склав слов'янську основу новоствореного Першого Болгарського царства (тюркська болгарська знать, що сприйняла мову і культуру антів, тривалий час посідала в державі панівне становище й залишила для її назви свій етнонім). Разом із Візантією, що поплатилася за свою звичну тактику "нацькування варварів на варварів", "Союз семи племен" продовжив боротьбу з аварами, на боці яких виступали й залежні від них склавини. Так, візантійський історик Феофілакт Сімокатта стверджував, що в 602 р. під час чергового заострення конфлікту аварський каган віддав своєму воєначальнику Апсиху, гуну за походженням, наказ "знищити плем'я антів, які були союзниками ромейв" [5, с. 347] (це остання писемна згадка про антів, натомість в іноземних писемних джерелах утверджується етнонім "роси/руси").

Частина полян із верхів'їв Південного Бугу відійшла до безпечніших на той час районів Моравії й басейну р. Варти, де у VIII–IX ст. сформувалося племінне князівство з центром у Гнезно, з якого вийшла династія П'ястів, що поступово об'єднала під своєю владою всі польські землі. Саме від етноніму "поляни" в XI ст. пішла назва польської народності й держави. Дуліби з верхів'їв Західного Бугу й Прип'яті, що після поразки зазнали від аварів принизливого поводження (за Нестором-літописцем, знатні авари – "обри" запрягали для поїздки до воза 3–5-х дулібських жінок), також частково переселилися до сучасної Чехії та на правобережжя Середнього Подунав'я в сучасній Сербії, де взяли помітну участь у формуванні місцевих слов'янських етносів.

Частину хорватів, чийм первинним ареалом були Прикарпаття й Верхнє Подністрів'я (назва племінного об'єднання походить, імовірно, від колишнього дако-фракійського населення Карпат – карпів: кор/хорпати/вати), авари силоміць переселили до колишньої

візантійської провінції Срем (правобережжя р. Драви), де сформувався новий південнослов'янський етнос (ті, хто залишилися на батьківських землях, у Нестор-літописця згадуються як "білі" – північні хорвати). Саме з його верхівки й походив, на думку М. Брайчевського, Кий, що народився в 70-ті рр. VI ст. та виховувався при імператорському дворі в Константинополі.

На підтвердження своєї наукової гіпотези М. Брайчевський поряд із "Історією Тарона" вірменського єпископа Зеноба Глака (VIII ст.) та іншими джерелами наводить сучасну першій пам'ятку візантійської літератури "Чудеса Димитрія Солунського", що відбиває історичні події початку VII ст. Анонімний автор "Чудес" розповів, ніби примусово переселене кочовиками до Срему "населення змішалось з болгарами та аварами та іншими народами, народило дітей і розмножилося в незчислений народ, і кожне покоління сприймало від попереднього ідею батьківщини... Уже збігло 60 років з того часу, як на їхніх предків здійснили напад варвари, і з'явився вже новий народ, і багато з них з часом стали вільними, і каган аварський..., відповідно до їхнього звичаю, поставив над ними князя, що звався Кувер (від "кув" – кувати, що етимологічно пов'язане з Києм. – Авт.).

Цей же, довідавшись від декого з близьких до нього, що серед його народу шириться бажання повернутися до батьківських місць, замишляє план і... починає заколот проти кагана. Останній погнався за ними і 5 або 6 разів бився з ними, кожного разу зазнавши поразки... Кувер же після здобутої перемоги перейшов ріку Дунай, вступив до наших (візантійських. – Авт.) володінь, розташувався в Керамісієвому таборі і там утвердився, заявив претензії на візантійські міста" [1, с. 147].

Спираючись на особисті зв'язки (роки навчання та, імовірно, зазначений Нестором-літописцем візит до імператора) і військово-політичну спілку з правителем Візантії Іраклієм I (правив 610–641), якому вдалося в 626–628 рр. відбити комбінований наступ аварів і персів на Константинополь та повернути втрачені володіння на Близькому Сході, Кий підготував успішне повстання проти ослаблого Аварського каганату, скоординувавши його в часі з антиаварським виступом західних слов'ян сучасних Чехії, Словаччини й південно-західної Польщі під проводом князя Само (правив 623–658). Але якщо "державна Само" утвердилася і в процесі подальшого розвитку трансформувалася спершу у Великоморавське князівство IX – поч. X ст., а далі – в Королівство Чехію (з 1085), то Кию після конфлікту з візантійською адміністрацією за контроль над Солунем (Салоніками) довелося залишити Балканський півострів і обрати осередком своїх володінь Середню Наддніпрянщину, де й було в другій половині 30-х рр. VII ст. засновано майбутню столицю України.

Як свідчать візантійські хроніки, Кий зберігав з Іраклієм I більш-менш тісні стосунки й після відходу на північ, навіть підтримав у 641 р. удову Іраклія I Мартину в її виступі проти пасинка – Константина III (612–641). З геополітичного ж погляду вибір Кия виявився напрощуд вдалим: Середня Наддніпрянщина найменше серед антських земель потерпіла від аварського вторгнення, самі авари невдовзі після заснування Києва були витіснені з Північного Причорномор'я болгарами, а розпад Великої Болгарії в Приазов'ї під ударами Хозарського каганату в другій половині VII ст. зняв з порядку денного проблему стосунків із кочівницьким Степом. Географічне ж розташування Києва на стику трьох великих "племінних" утворень – полянсько-роського на півдні, древлянського – на північному заході та сіверянського –

на північному сході – об'єктивно перетворювало його в етнічний центр нової державності – Русі.

У той час як центр політичного життя й дипломатичної історії на території сучасної України у вирі "Великого переселення народів" поступово зміщувався на північ – до Середнього Придніпров'я, осередки державності на території Криму повністю втратили ознаки суб'єктності в міжнародних відносинах, хоча й продовжували відігравати помітну роль у драматичних колізіях ранньосередньовічної доби.

В умовах розпаду гунської держави після смерті Аттіли в Крим з Паннонії рушили праболгари-утігури й у другій половині V ст., як свідчить Прокопій Кесарійський, опанували територію між Херсонесом і Боспором, витіснивши рештки остготів у гори. Цей візантійський історик, що походив із сенатської аристократії й був радником видатного полководця Велізарія, а тому брав безпосередню участь у походах, стверджував, що "утігури одні заволоділи країною (Кримом. – Авт.), не створюючи римлянам жодних ускладнень, оскільки за місцем проживання вони цілком не стикалися з ними; між ними жило багато племен, так що хоч не хоч їм не доводилося виявляти проти них жодних ворожих дій" [12, с. 321].

Утігури стали новими союзниками Візантійської імперії, що дозволило зберегти решткам Боспорської державності. На початку VI ст. регіон знову опинився в полі стратегічних інтересів імперії, за свідченням Прокопія Кесарійського, при Юстині I (правив 518–527) "боспорити віддали себе під владу імператора". Той відрядив до Боспору з дипломатичною місією патриція Проба, племінника попереднього імператора Анастасія I, щоб схилити утігурів прийти на допомогу грузинам у війні з Сасанідським Іраном, який був тоді головним суперником Візантії в Азії. Але утігури, поглинені міжусобною боротьбою, не виконали імператорське прохання, і тоді близько 523 р. (за іншими даними – 527) в Боспорі висадився невеликий візантійський загін, що встановив над країною безпосередній контроль імперії.

Але надто активна місіонерська діяльність і християнізація Боспору невдовзі спричинила язичницький заколот, унаслідок чого візантійський загін був знищений, а Пантікапей та інші міста були захоплені кочівниками. У відповідь імператор Юстиніан I у 533/534 р. відправив на Боспор війська, що складалися з готів під командуванням трибуна Делматія, й остаточно включив його до складу імперії. Таким чином, був створений єдиний блок візантійських володінь у Криму від Херсонеса до Боспору – "таврійський лімес". З метою сприяння економічному відродженню регіону співправитель імператора Юстина II Тіберій у 575 р. видав розпорядження про звільнення Боспору й Херсонеса від морської повинності.

Та вже наступного року на узбережжях Боспору Кімерійського й Меотиди замайорили тюркютські бойові прапори роду Ашина із золотими вовчими головами: на вершині своєї могутності Великий тюркський каганат (тюркют – "давній тюрк", тюрк – "сильний", "міцний"), що охоплював азійські степові простори від Маньчжурії на сході й до Прикаспію на заході, взяв під контроль Північний Кавказ і Пониззя Дону. Тюркюти спалили Пантікапей і менші міста, проте після невдалої облоги Херсонеса в 581 р. залишили Крим. Великий каганат невдовзі був вражений міжусобицями та повстаннями підкорених народів і, не витримавши боротьби на кілька фронтів, розпався в 603 р. на ворожі один одному Східнотюркський і Західнотюркський каганати.

Після кількох років беззладдя, як впливає з надпису 590 р., Боспор повернувся під владу візантійської адміністрації в особі дуки (військового командира)

Херсонеса. Подібно римським імператорам, візантійські правителі утримували місто як головний центр розташування своїх військ у Північному Причорномор'ї, крім того, "віддалена окраїна Візантії" традиційно використовувалася для заслання багатьох високопоставлених опальних осіб. Серед них значаться принаймні один скинутий імператор, два претенденти на престол, двоє братів імператора (вони, звісно, також були претендентами на престол), вища посадова особа імперії – префект Константинополя, вищі церковні ієрархи, в тому числі папа Римський, Александрійський патріарх, архієпископи, єпископи та ін.

Зокрема, у 655 р. до Херсонеса було заслано колишнього папу Римського Мартіна I (правив 649–653), який на Першому Латеранському соборі (від назви римського палацу, де він відбувся) в 649 р. домігся відлучення від церкви монофелітів – прибічників релігійно-філософського вчення, що стверджували, ніби Христос володів двома природами (людською й божественною), але однією волею й однією енергією (боголюдською). Через 40 років у вигнанні в Херсонесі опинився позбавлений престолу за надмірну жорстокість імператор Юстиніан II (правив 685–695, 705–711), останній представник візантійської династії, заснованої союзником Кия Іраклієм I.

Коли в Константинополі в 698 р. стався черговий державний переворот, і до влади прийшов "солдатський імператор" Тіберій III (правив 698–705), Юстиніан II Рінотмет ("безносий", змовники-переможці відрізали йому носа) звернувся до херсонеситів у надії дістати підтримку. Проте це йому не вдалося, і экс-імператор утік до хозарського кагана, що взяв його під свій захист і дозволив одружитися зі своєю сестрою. Роздратований таким поворотом подій, візантійський уряд зажадав від кагана видачі втікача, живого чи мертвого, й добився свого. Але Юстиніан, попереджений дружиною, уник смерті й таємно рушив до Дунайської Болгарії, де уклав союзну угоду з ханом Тервелем. З його допомогою в 705 р. экс-імператор оволодів Константинополем і повторно сів на візантійський престол.

Розправившись із ворогами в столиці, в 710 р. Юстиніан II відрядив до Херсонеса каральну експедицію, але на зворотному шляхові візантійський флот потрапив у шторм і затонув, а залишений у місті намісником воєначальник Ілля разом із херсонеситами, що звернулися по допомогу до хозарів, проголосили новим імператором вірменського вельможу Вардана, який також перебував на засланні. Коли ж наступного року до Херсонеса прибула друга каральна експедиція, її керівник патрикій Мавр не зміг виконати завдання у зв'язку з появою хозар і перейшов на бік повстанців. Вардан, перейменований у Філіппіка (майбутній імператор у 711–713), прибув до Константинополя й без опору опанував місто, розпорядившись стратити попередника.

На перший погляд, у цих украй драматичних подіях Херсонес виступає як вирішальний "центр сили", що вступає в боротьбу з імперським урядом, здійснює самостійну зовнішню політику, укладаючи міжнародні угоди, фактично скидає одного й саджає на престол іншого імператора, і взагалі твердо та успішно реалізовує в життя свою лінію. Насправді ж усе це стало результатом зіткнення на території Криму геополітичних інтересів Візантійської імперії й Хозарського каганату, що утворився в середині VII ст. в степах Нижнього Поволжя й східної частини Північного Кавказу внаслідок розпаду розгромленого китайцями Західнотюркського каганату.

Саме до Хозарії в 651 р. втекли від військ могутньої китайської імперії Тан найбільш непримиренні тюркоти, причому на престолі Семендера (хозарської столиці в

Північному Дагестані до поч. VIII ст., потім нею став Ітіль на Нижній Волзі) опинився хан із прийшлого роду Ашина. Войовничі степняки захистили мирних тюркомовних хозарів – землеробів і скотарів – від набігів із Закавказзя арабів-мусульман, розгромили в Приазов'ї болгар, підкорили іраномовних аланів (предків сучасних осетинів) і, скориставшись аваро-слов'янським протистоянням, витіснили своїх давніх ворогів – аварів – за Дон. Таким чином, у другій половині VII ст. язичницький тюрко-хозарський каганат став, щоправда ненадовго, наймогутнішою й найстабільнішою державою на межі Європи й Азії [14, с. 231–235].

Первісно відносини Хозарського каганату з Візантійською імперією були мирними й навіть союзницькими, оскільки в обох держав був спільний недруг – Арабський Халіфат. Та вже на початку VIII ст. хозари вчинили активні дії проти Візантії, підтримавши Херсонес у конфлікті з Юстиніаном II й узявши під контроль Степовий Крим, а пізніше й Боспор. Однак невдовзі араби перейшли в контрнаступ, спустошивши північнокавказькі землі й першу столицю Хозарії, сам каган, якого вщент розбив арабський полководець Мерлан і загнав у Заволзькі степи, 737 р. змушений був капітулювати й навіть прийняти іслам, від якого незабаром відмовився.

Після відходу арабських військ хозари відновили свою державу на Нижній Волзі, але провідну роль у ній захопили єврейські купці-рахдоніти ("знавці доріг"), яким потрібен був контроль над головними торговельними шляхами зі Східної Європи до Закавказзя і Центральної Азії. Силами найманців рахдоніти підпорядкували своїй владі аланів і болгар, які, втікаючи від військ Халіфату, зайняли Подоння і Донеччину, утвердилися на східних околицях племінного об'єднання сіверян (Верхньосалтівське городище на Харківщині). Для слов'ян цей конфлікт мав тяжкі наслідки, оскільки на середину VIII ст. припадають найбагатші скарби Середнього Придніпров'я (Малоржавецький, Мартинівський, Перещепинський та ін.), що засвідчило навалу хозар і залежних від них алано-болгар на південні райони "Руської землі".

Лісостепове Лівобережжя опинилося під безпосереднім хозарським гнобленням, але київським полянам вдалося запобігти прямому військовому розгрому, дипломатично погодившись на роззброєння. Несторліпосець навів давній народний переказ, за яким полян "знайшли хозари, коли вони сиділи в лісах на горах, і сказали хозари: "Платіть нам данину". Поляни тоді, порадившись, дали [їм] од диму по мечу. І принесли [це] хозари князеві своєму і старійшинам своїм, і сказали їм: "Ось, знайшли ми данину нову". А ті запитали їх: "Звідки?". І вони сказали їм: "В лісі на горах, над рікою Дніпровською". А ті запитали: "Що вони дали?". І вони показали меч, і мовили старці хозарські: "Недобра [се] данина, княже. Ми здобули [її] однобічним оружжям, себто шаблями, а се оружжя обоюдогостре, себто мечі. Сі будуть брати данину і з нас, і з інших земель". І все це збулося" [7, с. 21].

Очевидно, після спустошення головних життєвих центрів росів-русів по Ворсклі, Тясмину й Росі князь київських полян (з династії Кия), усвідомлюючи неможливість відбити ворогів власними силами, уклав з рахдонітами певний договір, що охороняв від їхнього нападу, але змушував виплачувати данину й визнавати зверхність кагана. На кілька десятиріч поляни-роси Правобережжя позбулися незалежності, але саме з цього часу Київ став центром консолідації всіх сил середньодніпровських слов'ян, що раніше входили до конфедерації "Руська земля" – спадкоємиці "Антського царства". Під захист Києва та його правителів почало переходити

населення спустошених аланами й болгарами південних та придушених східних околиць. Київ та його володар поступово стали персоніфікаціями колишньої єдності Середньодніпровської Русі, а київські поляни та роси-руси, що знайшли притулок на їхній землі, протягом двох-трьох поколінь остаточно злилися.

Середнє Подніпров'я, таким чином, виступало однією з ланок у контрольованій рахдонітами Ітіля (Візантія переживала тривалий економічний занепад і політичні смути "доби іконоборства" 20-х рр. VIII – 40-х рр. IX ст.) системі східноєвропейської торгівлі з країнами Сходу. Одна з гілок трансазійського Великого шовкового шляху наприкінці VIII – на початку IX ст., виходячи з Самарканди і Бухари, через Хорезм та Ітіль вела на Донеччину, Київ і далі до країн Центральної Європи, що, безумовно, сприяло прискоренню темпів цивілізаційного розвитку місцевого слов'янства та підвищенню міжнародної ролі київських князів. Але соціально-економічне піднесення Русі неминуче вело до нового конфлікту з Хазарією, де в перших роках IX ст. стався державний переворот: лідер рахдонітської громади Обадія змусив залюканого кагана одружитися з єврейкою й передати йому реальну владу як цареві ("ха-мелех"). Відтоді фактичним центром влади в іудейській Хозарії став цар, а каган перетворився на харизматично-релігійного сакрального "живого Бога", іменем якого правив цар.

Міжнародні обставини сприяли зміцненню й утвердженню Русі, оскільки на початку IX ст. на східних і північних кордонах Хозарії у Приураллі й Прикаспії посилювався тиск кочовиків-угрів (предків сучасних угорців і близьких родичів зауральських хантів і мансі), на яких, у свою чергу, насувалися зі сходу тюркомовні орди печенігів (від тюркського "беченеги" – свояки), а в самій Хозарії почастишали смути, викликані поширенням іудаїзму. У 20-х рр. IX ст. угри зайняли степове Подоння і вийшли до Азовського моря, відрізавши від Хозарського каганату верхньосалтівських алано-болгар, державне об'єднання яких швидко занепало. Як гадають науковці, Русь невдовзі налагодила з уграми союзницькі відносини проти спільного ворога – Хозарії та її васалів-болгар.

Відновлення Руссю повного суверенітету підтверджується двома пам'ятками візантійської церковної літератури – "Житієм Св. Стефана Сурозького" (поч. IX ст.) і "Житієм Св. Георгія Амастрідського" (між 825 і 842). У першому "Житті" розповідається про раптовий похід руського князя Бравлина на візантійські володіння в Криму й облогу та взяття ним Суружа (сучасний Судак). Як і належить життю святого, далі почалися дива: коли Бравлин наблизився до гробниці Стефана Сурозького в головному храмі міста, він був вражений хворобою (лице князя повернулося назад), що відступила лише після укладення нападником "польового миру". За ним Бравлин прийняв хрещення і згодився повернути награбоване в Херсонесі й Боспорі церковне майно, вивести з Суружа руське військо і повернути полонених.

Подібна угода була укладена й після нападу та взяття руською раттю центру візантійської Пафлагонії – Амастриди (поблизу сучасного Синопа). Причому в "Житті Св. Георгія Амастрідського" серед традиційних для візантійських джерел вигадок про дику й грубість русів, їхні звички можна прочитати важливі свідчення, що про Русь у Візантії "всі знають", про неї говорять і її побоюються. А в "Житті преподобної Афанасії" відбулося свідчення про вторгнення руського загону на грецький о. Егіну близько 813 р.

Військово-політичні успіхи Русі забезпечили їй вільний вихід на Причорноморські та Прикаспійські ринки, уже в середині – другій половині IX ст. Ібн Руста, Ібн

Хордадбех, Ібн Хаукаль та інші арабські автори писали, що "купці-руси" (ймовірно, князівські торговельні агенти, що збували данницькі надходження та продукцію самої Русі) "вивозять боброві хутра, хутра чорної лисиці й мечі з найвіддаленіших [областей] країни слов'ян" до Джурджану (Прикаспійський Іран) і навіть "привозять свої товари на верблюдах" до Багдада [9, с. 411–413]. Східні ж купці, після того як Подоння зайняли кочовики-угри, використовували караванний шлях на Русь через залежну від хозар Волзьку Болгарію.

Арабські географи-мандрівники донесли цікаві відомості щодо "трьох груп русів" та їхнього "острова", які дослідники локалізують по-різному, всі одноставно погоджуються лише з тим, що центр першої з них Куяба – це Київ. З інших варіантів найпереконливішим можна вважати версію вітчизняних археологів Є. та С. Максимових про те, що "група" ас-Славія – це Переяслав, а ал-Арсанія – фортеця і старовинний культовий центр Родня при впадінні Росі у Дніпро [8, с. 114–119]. Тоді "острів русів" – своєрідний військовий табір-застава на південь від головних центрів Русі IX ст. – в сучасному межиріччі Дніпра й Тясмину. Східні джерела нібито постійно суперечать собі в питанні співвідношення "слов'ян" та "русів", то наближаючи, то протиставляючи ці поняття. Насправді ж арабські мандрівники чітко вирізняють росів-русів як згуртовану військово-політичну силу, що панує над навколишніми слов'янськими об'єднаннями, бере з них данину і займається торгівлею Візантією й Хазарією та військовими справами.

Ще одним переконливим свідченням упевненого виходу суверенної Русі на міжнародну арену стала звістка Бертинських анналів (блискучої літописної пам'ятки "Каролінгського відродження" IX ст.) про прибуття в травні 839 р. до франкського імператора, сина Карла Великого – Людовіка I Побожного (правив 813–840) в Інгельгейм візантійського посольства імператора Феоділа (правив 829–842). Як зазначив автор хроніки єпископ Пруденцій, метою послів – халкідонського митрополита Феодосія і спафарія Феоданія – "було затвердження договору і миру, вічної дружби і любові між обома імператорами і їхніми підданими". Водночас у листі візантійського імператора йшлося про "якихось [людей], котрі говорили, що їх, тобто їхній народ, зовуть Рос [Rhos], і котрих, як вони говорили, цар їхній на імення Хакан [Chacanus], відправив до нього [Феоділа] заради дружби". Правитель Візантії прохав Людовіка Побожного, щоб той "милостиво дав їм можливість повернутися [в свою країну] і охорону по всій своїй імперії, оскільки шляхи, якими вони прибули до нього в Константинополь, йшли серед варварів, надто нелюдських і диких племен, і він не хотів би, щоб вони, повертаючись ними, потрапили в небезпеку".

Людовик наказав з'ясувати, хто були ті послі-роси, і ретельне розслідування показало, що вони "належать до народності шведської [eos gentis esse Sueonum]". Вважаючи їх "швидше розвідниками" як у Візантії, так і у Франкській імперії, Людовик вирішив затримати "гостей", "щоб можна було достовірно дізнатися, чи з добрими намірами вони приїшли туди чи ні", а візантійського імператора письмово повідомив, що "коли вони [руси] виявляться людьми вповні добропорядними, а також станеться можливість їм безпечно повернутися на батьківщину, то вони будуть [туди] відправлені з охороною", а в протилежному випадку будуть під супроводом повернуті до Константинополя з тим, щоб Феоділ "сам вирішив, що з такими належить зробити" [11, с. 23–24]. Про подальшу долю руського посольства Бертинські аннали мовчать.

З цього повідомлення каролінгського літопису видно, що в другій чверті IX ст. в Західній Європі ще не знали про Київську Русь, зате поява послів руського "хакана" (хозарська транскрипція титулу "кагана") у Константинополі (очевидно, восени 838), як і візантійських в Інгельгеймі, виглядає вповні логічно. Візантійська імперія потерпала від наступу Арабського Халіфату, влітку 838 р. в битві на Дазимонській рівнині в полон до арабів ледве не потрапив сам імператор Феофіл, виникла загроза безпосередньо Константинополю, тому актуалізувалася ідея "хрестового походу" проти мусульманського світу.

Привертає увагу титул київського правителя, на дипломатичній службі в котрого перебували скандинави, що на батьківщині звалися вікінгами (давньошведською *viking* – "учасник морського походу"), у Західній Європі – норманнами (від *northman* – "північна людина"), а на Русі – варягами (від *var* – "клятва"). Володар Русі вже прийняв титул "кагана", чим поставив себе на один рівень з монархами Хозарії й Дунайської Болгарії та задекларував суверенність своєї влади; саме так вшановують великого князя київського в IX–X ст. арабські автори Ібн Руста й Аль-Мукаддасі, а в XI ст. – київський митрополит Іларіон.

Минуло лише два десятиліття після описаних вище подій, як Русь гучно повідомила про своє існування, примусивши затремтіти могутню Візантію. На світанку 18 червня 860 р. Константинополь – столиця імперії, чие зневажливе ставлення до інших, і особливо "варварських", народів було нормою зовнішньої політики, була атакована з моря. 200 суден русів безперешкодно підійшли до берега і висадили десант, що негайно розпочав облогу, одночасно підоспіло й піше військо. Очолював похід київський князь Аскольд (у Никонівському літописі XVI ст. – Осколд), якого разом із співправителем Діром "Повість минулих літ" вважає варягами – "боярами Рюрика", що узурпували владу над полянами. Але в очах укладача Найдавнішого київського літописного зводу 1039 р. вони були прямими нащадками Кия. Та й відомий польський історик і дипломат Ян Длугош (1415–1480), що при написанні своєї "Історії Польщі" використав руські літописи, які не збереглися до наших часів, стверджував: "Після смерті Кия, Щека і Хорива їхні діти й нащадки по прямій лінії панували над Руссю протягом багатьох років. Нарешті, спадок перейшов до двох рідних братів", тобто Аскольда і Діра.

Час для нападу на Константинополь був обраний не випадково: ще навесні імператор Михайло III (правив 842–867) на чолі 40-тисячного війська рушив углиб Малої Азії для відсічі арабам, грецький флот оперував у районі Криту проти піратів, у столиці залишився лише незначний гарнізон на чолі зі старим адміралом Микитою Оріфою. Більшість дослідників вважає, що київський князь Аскольд був прекрасно поінформований про зовнішньополітичні труднощі й слабкість війська імперії, а Нинонівський літопис прямо вказує, що київські правителі "чули про війну Візантії з арабами і тільки тоді пішли на Царгород". Імператору довелося залишити військо в Малій Азії та з ризиком для життя пробиратися до столиці, щоб очолити її оборону. Становище обложених було критичним, як згадував у своїй проповіді патріарх Фотій, "місто ледве, так би мовити, не було підняте на спис", тобто взяте штурмом.

Але переконавшись у неможливості подолання гігантських стін (лише наприкінці XII ст. у русів з'явилися обложні машини), Аскольд пішов на таємні переговори з Михайлом III і за великий викуп 25 червня 860 р. зняв облогу, повернувшись додому "з тріумфом". Щоправда,

наступний похід Аскольда на Константинополь у 866 р., як гадають Б. Рибаків і М. Котляр, завершився невдачею, оскільки шторм нагнав руську ескадру у відкритому морі й розкидав легкі ладді. Не випадково у "Хроніці" Георгія Амастрола, завершений одночасно з цими подіями, з'явилася легенда про чудесне спасіння візантійської столиці влахернською Богородицею, некритично запозичена пізніше Нестором [3, с. 35–36].

У будь-якому випадку наступного 867 р. до Константинополя прибули послы з Києва, які уклали з новим імператором Василієм I (правив 867–886) мирний договір. Він передбачав відновлення припиненої війною русько-візантійської торгівлі, надання привілейованого статусу руським купцям у Візантії, а грецьким – на Русі, виплату Візантією Русі щорічної данини і надання Руссю військової допомоги імперії. Важливою умовою договору була згода на прийняття християнства князем Аскольдом і його найближчим оточенням.

Приголомшуючий своєю раптовістю напад Аскольда на Константинополь 860 р. змусив візантійський уряд до організації в Південно-Західному Криму феми – воєно-адміністративної одиниці на чолі зі стратигом, що зосереджував у своїх руках військово командування, судову владу й податкове управління. Як свідчать візантійські джерела, хозари звернулися з проханням до імператора спорудити їм фортецю Саркел (хозарською "білий дім") на Дону (на місці сучасного Цимлянського водосховища). Константинополь відрядив для цього спафарокандидата Петрона, який по закінченні будівництва й був призначений першим стратигом до Херсонеса. До цієї феми входило узбережжя півострова до сучасної Алупки на сході й до нижньої течії р. Альми на півночі, а також частина Гірського Криму до долини р. Бельбек. Херсонеські страсти уважно стежили за ситуацією на півострові й поза його межами, в тому числі на Русі, й доповідали імператорові про найменші її зміни.

Тим часом, невдовзі після підписання угоди 867 р. руське військо, виконуючи союзницькі зобов'язання, завдало арабам удару в районі м. Абесгун на півдні Каспію, а пізніші візантійські хроніки глухо повідомляють про піднесення Василієм I русам "щедрих подарунків" золотом, сріблом і дорогими шовковими тканинами. Подібним чином Візантія платила своїм північним сусідам за обіцянки збереження миру і військової допомоги. Так відбулося "дипломатичне визнання" Київської Русі світовою імперією Середньовіччя – Візантійською. На хвилі зміцнення міжнародного становища Русі Аскольд допоміг великоморавському князю Ростиславу (правив 846–870) відстояти свою незалежність від східнофранкського короля Людовіка II Німецького (правив 843–876) і болгарського хана Бориса I (правив 852–889). А Хозарський каганат об'єктивно виконував роль геополітичного заслону Русі від кочових орд зі Сходу.

На жаль, в апогеї міжнародної могутності Аскольдової Русі джерела гублять її з виду разом із правителем на півтора десятиліття. Літописи знову говорять про Аскольда у зв'язку з появою поблизу Києва у 882 р. варязького конунга Олега – його непроханого конкурента й організатора державного перевороту, що призвів до утвердження в Русі нової князівської династії – Рюриковичів.

1. Брайчевський М. Легенда про Кия // Київ. – 1992. – № 2. 2. Горський А.А. Ще раз про роль норманів у формуванні Київської Русі // Укр. іст. журнал. – 1994. – № 1. 3. Житие Георгия Амастридского // Сб. документов по истории СССР: Для семинарских и практических занятий. – М., 1970. – Ч. 1. 4. Иордан. О происхождении и деяниях гетов. Вступительная статья, перевод, комментарий Е.Ч. Скржинской. – М., 1960. 5. История Византии: В 3-х т. – М., 1967. – Т. 1. 6. Котляр Н.Ф., Смолий В.А. История в жизнеописаниях. – К., 1990. 7. Літопис Руський (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської Л.Є. Махновця; Відп. ред. О.В. Мишанич. – К., 1989.

8. Максимов Є.В., Максимов Є.Є. Літописне місто Заруб за даними археології, історії та лінгвістики // Археологія. – 1989. – № 1. 9. Новосельцев А.П., Пашуто В.Т., Черепнин Л.В. и др. Древнерусское государство и его международное значение. – М., 1965. 10. Павленко Ю.В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. – К., 1994. 11. Памятники по истории Киевского государства IX-XII вв. Сб. документов подготовлен к печати Г.Е. Кочиним. – Л., 1936. 12. Прокопий из Кесарии. Война с готами / Пер.

с греч. С.А. Кондратьева. – М., 1950. 13. Рыбаков Б.А. Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи. – М., 1968. 14. Рубель В.А. История средневекового Востока. – К., 2002. 15. Сборник документов по социально-экономической истории Византии. – М., 1951. 16. Шаскольский И.П. Возникновение государства на Руси и в Скандинавии (черты сходства) // Древнейшие государства на территории СССР, 1985 год. – М., 1986.

Надійшла до редколегії 08.11.05

О. Пархомчук, д-р політ. наук

ЗДІЙСНЕННЯ КОНВЕРСІЇ В КРАЇНАХ З ДЕМОКРАТИЧНИМИ ПОЛІТИЧНИМИ СИСТЕМАМИ

Присвячено проблемі конверсії, шляхам її здійснення в країнах з демократичним політичним устроєм.

The article is dedicated to the problems of conversion and ways of implementation in the countries with democratic political systems.

Політична демократична система основана на визнанні народу як головного джерела влади, його праві брати участь у суспільних і державних рішеннях. Це система, в якій кожний громадянин наділений широким колом прав і свобод. Вважається, що такі політичні системи не схильні до вирішення міжнародних проблем силовими методами, роблячи це тільки вимушено.

Американський політолог С. Хантінгтон виділяє три хвилі демократизації в історії сучасного світу. Перша – 1820–1926 рр. У цей період відбувається становлення 29 демократій, серед них демократичних політичних систем у Великій Британії, Франції, США, Швейцарії тощо. Перша зворотна хвиля 1926–1942 рр. почалась з приходом фашизму до влади в ряді країн Європи. Друга хвиля демократизації 1942–1962 рр. починається ще в ході Другої світової війни і визначається перемогою над фашизмом та крахом колоніальних режимів. Як наслідок – у 36 країнах світу були встановлені демократичні режими. Друга зворотна хвиля 1960–1975 рр. охопила переважно країни, що розвиваються, де були встановлені авторитарні режими. Третя хвиля демократизації починається з 1975 р. з повалення авторитарних режимів в Греції, Португалії, Іспанії, далі – в країнах Латинської Америки. Завершується вона знищенням тоталітарних режимів у СРСР та країнах Східної Європи наприкінці 80-х на початку 90-х рр. XX ст. [15, с. 13].

Порівняльний аналіз "хвиль демократизації" з хвилями конверсії дозволяє зробити висновок, що саме під час хвиль демократизації відбувається особливо потужна синхронна конверсія.

По закінченні Першої світової війни в США було проведено так звану вимушену конверсію. Процес проходив складно, воєнні заводи закривалися механічно, а тому зростало безробіття. За період з літа 1920 р. до весни 1921 р. промислове виробництво впало на чверть. Кількість безробітних сягнула 5,5 млн осіб. Почалась криза і в аграрному секторі. За часи війни фермери збільшували свої господарства найчастіше за рахунок кредитів. Було вироблено забагато продовольства, яке з кінцем війни стало втрачати ринки збуту. Ціни на нього впали, і відповідно знизилась прибутки фермерства.

З кінцем війни президент В. Вільсон почав згортати федеральні органи воєнного регулювання. До 1920 р. було демобілізовано величезну армію та згорнуто військове виробництво. Скоротились витрати на військову сферу, хоча і тоді вони перебільшували в 10 разів колишні витрати на оборону [5, с. 19], що підтверджує вимушеність конверсії.

Протягом 1921–1922 рр. було прийнято низку законів, завдяки яким були значно знижені податки, зокрема податки на надприбуток порівняно з воєнним часом [6, 148]. У 20-ті рр. введено державну допомогу для розви-

тку дрібного приватного бізнесу, що полегшувало становище демобілізованих солдат. Вони отримували пільги при наданні кредитів, у тому числі на заснування будівельних фірм, вигідні контракти на перевезення вантажів. У 1920 р. було прийнято закон про транспорт, за яким залізничні дороги, що перебували під час війни під державним контролем, повертались у приватну власність. Торговельний флот також було передано в приватний сектор [6, 147].

Специфічною була конверсія в європейських демократіях. По закінченні Першої світової війни та після революції в Німеччині була встановлена так звана Веймарська республіка – ліберально-демократичний режим, який відразу розпочав конверсію. Це передусім пов'язано з наслідками Першої світової війни та кризовою ситуацією в країні. В умовах економічної кризи в Німеччині значну роль відіграло "Демобілізаційне управління", яке очолював генерал Й. Кет. Воно якраз і займалось питаннями повоєнної конверсії. Від того, як вирішувалось це завдання, залежала соціальна атмосфера в суспільстві. Діяльність цього відомства дала промисловцям та підприємцям час для виходу з кризи після війни та революції [2, с. 447].

Не залишилась осторонь від цього процесу і Україна. Проголошення самостійності УНР у січні 1918 р. стало міжнародно-правовою основою майбутньої незалежної державності України. УНР Центральної Ради в IV Універсалі, який було видано 11 (24) січня 1918 р., давав вказівку Раді Народних Міністрів (РНМ) вести мирні переговори з Четвертим союзом, укласти мирний договір, розпустити армію, замість неї утворити народну міліцію, провести конверсію. "Одночасно з тим, коли армія буде демобілізуватись, поручаємо розпускати солдатів, а після затвердження мирових договорів розпустити армію зовсім, на місце постійної армії завести народну міліцію, щоб наше військо служило обороні робочого люду, а не забаганкам пануючих верств. Знищені війною і демобілізацією місцевості мають бути відбудовані при помочи державного скарбу... Війна забрала для себе всі трудові сили нашої країни. Більшість підприємств, фабрик і робітень виробляли тільки те, що було необхідне для війни, й народ зостався зовсім без товарів. Тепер війні кінець. Раді Народних Міністрів поручаємо негайно пристосувати всі заводи й фабрики до мирних обставин, до вибору продуктів, необхідних для робочих мас" [4, с. 270]. Уряд УНР проголосив боротьбу з безробіттям та обіцяв допомогу демобілізованим і потерпілим від війни відповідно до справді європейської демократичної традиції.

Друга хвиля демократизації 1942–1962 рр. також була відмічена конверсією, пов'язаною із закінченням Другої світової війни.